

Maqollar Tarkibidagi Iboralarda Graduonimiya: Lingvopragmatik Va Semantik Tahlil

Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

To'xtayeva Dilafruz Ashurovna

Abstract

Mazkur maqolada o'zbek xalq maqollari tarkibidagi iboralarda graduonimiya hodisasining semantik va lingvopragmatik xususiyatlari tadqiq etiladi. Graduonimiya til birliklarining muayyan belgi, holat, harakat yoki bahoning darajalanishi asosida pog'onali munosabatga kirishishini ifodalovchi semantik hodisa sifatida talqin qilinadi. Tadqiqot materiali sifatida "Onangni kaftingda tutsang, singlingni boshingda tut", "So'raganning bir beti qora, bermaganning ikki beti qora", "Elga qo'shilgan moy yutar, eldan ayrilgan qon yutar", "Pora berganning bir beti qora, pora olganning ikki beti qora", "Aytishsang so'z chiqadi, turtishsang ko'z chiqadi", "Arvoh urganning ishi o'nglanmas, Pir urganning kosasi oqarmas" maqollari tanlandi. Mazkur maqollarda darajalanishning miqdoriy, intensiv, obrazli, sabab-oqibat va madaniy-assotsiativ ko'rinishlari aniqlanadi. Tadqiqot natijasida maqollar tarkibidagi graduonimik munosabatlar xalqning axloqiy-estetik qarashlarini, ijtimoiy munosabatlarga bergan bahosini hamda milliy-madaniy tafakkurini ixcham va obrazli tarzda ifodalashi asoslanadi.

Keywords: graduonimiya, darajalanish, maqol, ibora, frazeologizm, semantika, lingvopragmatika, paremiologiya, obrazlilik, intensivlik.

This work is Licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Аннотация. В статье исследуются семантические и лингвопрагматические особенности градуонимии во фразеологических единицах, входящих в состав узбекских народных пословиц. Градуонимия рассматривается как семантическое отношение, основанное на постепенном усилении или ослаблении определённого признака, действия, состояния или оценки. Материалом исследования послужили узбекские пословицы

“Onangni kaftingda tutsang, singlingni boshingda tut”, “So‘raganning bir beti qora, bermaganning ikki beti qora”, “Elga qo‘shilgan moy yutar, eldan ayrilgan qon yutar”, “Pora berganning bir beti qora, pora olganning ikki beti qora”, “Aytishsang so‘z chiqadi, turtishsang ko‘z chiqadi”, “Arvo h urganning ishi o‘nglanmas, Pir urganning kosasi oqarmas”. В них выявлены количественная, интенсивная, образная, причинно-следственная и культурно-ассоциативная разновидности градуонимии. Установлено, что градуонимические отношения усиливают образность, эмоционально-оценочную выразительность и прагматическую направленность пословиц.

Ключевые слова: градуонимия, градация, пословица, фразеологизм, семантика, лингвопрагматика, паремиология, образность, интенсивность.

Abstract. This article examines the semantic and linguopragmatic features of gradation in phraseological expressions occurring in Uzbek proverbs. Gradonymy is viewed as a semantic relationship based on the gradual increase or decrease of a particular quality, action, state, or evaluation. The research material includes the Uzbek proverbs “Onangni kaftingda tutsang, singlingni boshingda tut”, “So‘raganning bir beti qora, bermaganning ikki beti qora”, “Elga qo‘shilgan moy yutar, eldan ayrilgan qon yutar”, “Pora berganning bir beti qora, pora olganning ikki beti qora”, “Aytishsang so‘z chiqadi, turtishsang ko‘z chiqadi”, and “Arvo h urganning ishi o‘nglanmas, Pir urganning kosasi oqarmas”. The analysis identifies quantitative, intensive, figurative, cause-and-effect, and cultural-associative forms of gradation. The study demonstrates that gradonymic relations contribute significantly to the imagery, evaluative expressiveness, and pragmatic impact of Uzbek proverbs.

Keywords: gradonymy, gradation, proverb, phraseological unit, semantics, linguopragmatics, paremiology, imagery, intensity.

Tilning lug‘aviy va frazeologik sathida birliklar o‘rtasidagi semantik munosabatlar turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Sinonimiya, antonimiya, omonimiya, polisemiya kabi munosabatlar qatorida graduonimiya ham tilning semantik tizimini tashkil etuvchi muhim hodisalardan biridir. Graduonimiya birliklarning muayyan umumiy semantik maydon doirasida belgi yoki tushunchaning darajasi jihatidan farqlanishini anglatadi.

O‘zbek tilshunosligida graduonimiya, xususan, leksik birliklarning ma‘no darajalanishi bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. Biroq darajalanish hodisasi faqat alohida leksemalar doirasidagina emas, balki turg‘un

birikmalar, frazeologik birliklar va xalq maqollarining semantik tuzilishida ham namoyon bo'ladi.

Maqol xalqning uzoq tarixiy tajribasi, kuzatuv va ijtimoiy munosabatlari natijasida shakllangan ixcham, mazmunan serqatlam birlikdir. Uning ta'sirchanligi ko'p jihatdan undagi obrazlilik, parallelizm, antonimiya, metaforizatsiya va gradatsiya kabi vositalar bilan belgilanadi.

Shu jihatdan maqollar tarkibidagi iboralarda graduonimiya hodisasini tadqiq etish o'zbek xalqining milliy-madaniy dunyoqarashi hamda baholash mezonlarini aniqlash uchun ham muhimdir.

Ushbu maqolada maqollardagi iboralar tarkibiy qismlarga ajratilib, ularning lug'aviy ma'nosi bilan maqol tarkibidagi kontekstual ma'nosi o'rtasidagi munosabat o'rganildi. Shuningdek, darajalanishning qanday semantik asosda yuzaga kelishi aniqlashga harakat qilindi.

Tahlilda graduonimiya uch asosiy mezon asosida ko'rib chiqildi:

1. Semantik intensivlik — belgining kuchayishi yoki susayishi;
2. Miqdoriy darajalanish — son yoki miqdorning ortishi orqali bahoning kuchayishi;
3. Obrazli-madaniy darajalanish — xalqning milliy tasavvurlari va assotsiatsiyalari asosida ma'noning kuchayishi.

1. "Onangni kaftingda tutsang, singlingni boshingda tut" [8;274]. Maqoldagi "kaftingda tutmoq" va "boshingda tutmoq" iboralari hurmat, ehtirom va ardoqlash semalarini ifodalaydi.

Ularning mazmuniy darajalanishini:

kaftda tutmoq boshda tutmoq

shaklida ifodalash mumkin.

"Kaftda tutmoq" biror kishini e'zozlash, ehtiyot qilish ma'nosini bildirsa, "boshda tutmoq" o'zbek tilida yuksak darajadagi hurmat, ardoqlash va ulug'lashni anglatadi.

Demak, mazkur maqolda graduonimiya ehtirom intensivligining ortishi asosida shakllangan.

Bu darajalanish maqolning pragmatik maqsadiga ham xizmat qiladi. Ya'ni tinglovchiga ota-ona va yaqin kishilarni qadrlash zarurligi oddiy buyruq shaklida emas, balki darajalanib boruvchi obrazlar vositasida yetkaziladi.

2. "So'raganning bir beti qora, bermaganning ikki beti qora" [8;350]. Maqoldagi "beti qora" iborasi uyat, ayb, noqulay holat kabi salbiy baholarni ifodalaydi:

bir beti qora ikki beti qora

"Bir" va "ikki" sonlarining qo'llanishi oddiy miqdoriy farq emas, balki baholash darajasining kuchayishini bildiradi.

Shartli semantik model:

salbiy baho → kuchli salbiy baho

ko‘rinishidadir.

Demak, son komponenti maqolda graduonimik marker vazifasini bajarmoqda.

3. “Elga qo‘shilgan moy yutar, eldan ayrilgan qon yutar” [8;400]. Maqolda “moy yutmoq” va “qon yutmoq” birikmalari bir-biriga qarama-qarshi obrazlar sifatida qo‘llangan. “Moy” ijobiyroq semantik assotsiatsiyani, “qon” esa og‘irlik, azob va salbiy oqibatni ifodalaydi. Shu sababli:

moy yutmoq → qon yutmoq

munosabatida salbiylik va og‘irlikning kuchayishi kuzatiladi.

Bu holatda graduonimiya lug‘aviy sinonimiya asosida emas, kontekstual-obrazli semantika asosida yuzaga keladi.

Maqolning pragmatik mazmuni esa jamoa bilan birlikda yashash va jamoadan ajralish o‘rtasidagi oqibatlar farqini ko‘rsatishga qaratilgan.

4. “Pora berganning bir beti qora, pora olganning ikki beti qora” [8;443]. Maqolning markaziy komponenti — “beti qora” frazeologik birlikmasidir.

Uning:

bir beti qora → ikki beti qora

shaklidagi qo‘llanishi miqdoriy gradatsiyani yuzaga keltiradi.

Bu yerda pora berish va pora olish harakatlariga turlicha darajadagi salbiy baho beriladi. “Ikki” sonining qo‘llanishi salbiy bahoning kuchayishini ifodalaydi.

Demak, maqol tarkibida grammatik jihatdan oddiy ko‘ringan son komponenti frazeologik birlikning baholovchi-intensiv semasini kuchaytiruvchi vositaga aylangan.

5. “Aytishsang so‘z chiqadi, turtishsang ko‘z chiqadi” [8;8]. Mazkur maqolda darajalanish ikki bosqichda yuzaga keladi:

aytish → turtish

va:

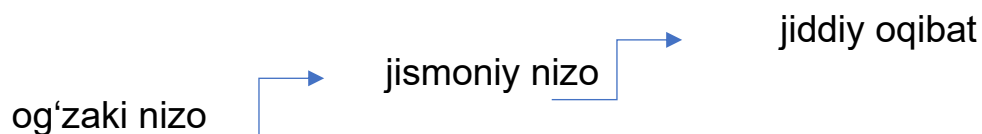
so‘z → ko‘z

“Aytish” og‘zaki munosabat, “turtish” esa jismoniy harakatni anglatadi. Shunga muvofiq, ularning oqibatlari ham kuchayadi:

so‘z chiqishi → ko‘z chiqishi

Bunda graduonimiya faqat birliklarning o‘zida emas, balki harakat → oqibat munosabatida ham namoyon bo‘ladi.

Mazkur modelni quyidagicha ifodalash mumkin:

Shunday qilib, maqol kichik nizoning kattaroq mojaroga aylanishi mumkinligini ixcham obraz orqali ifodalaydi.

6. “Arvoh urganning ishi o’nglanmas, Pir urganning kosasi oqarmas”[8;11]. Mazkur maqolni sharhlashda milliy-madaniy kontekst muhim ahamiyatga ega. “Arvoh” va “pir” birliklari xalqning diniy-mifologik tasavvurlari bilan bog’liq.

Maqolda:

munosabatida salbiy oqibatlarning obrazli kuchayishi kuzatiladi.

Birinchi qismda “ishning o’nglanmasligi”, ikkinchi qismda esa “kosaning oqarmasligi” kabi obrazlar qo’llangan. Bu yerda “kosa” moddiy farovonlik va baraka bilan bog’liq ramziy ma’noni ifodalashi mumkin. Natijada maqolning ikkinchi qismi kuchliroq salbiy oqibatni tasavvur qilish imkonini beradi. Mazkur holatni madaniy-assotsiativ graduonimiya sifatida tavsiflash mumkin.

Tahlil qilingan maqollar graduonimiyaning bir xil mexanizm asosida emas, balki turli semantik vositalar orqali shakllanishini ko’rsatadi.

Maqol	Graduonimik birlik	Gradatsiya turi	Semantik yo’nalish
“Onangni kaftingda tutsang, singlingni boshingda tut”	kaftda tutmoq → boshda tutmoq	intensiv	hurmatning kuchayishi
“So’raganning bir beti qora, bermaganning ikki beti qora”	bir → ikki	miqdoriy	salbiy bahoning kuchayishi
“Elga qo’shilgan moy yutar, eldan ayrilgan qon yutar”	moy → qon	obrazli	og’irlikning kuchayishi
“Pora berganning bir beti qora, pora olganning ikki beti qora”	bir → ikki	miqdoriy	salbiy bahoning kuchayishi
“Aytishsang so’z chiqadi,	aytish → turtish; so’z → ko’z	harakat-oqibat	mojaroning kuchayishi

turtishsang ko'z chiqadi"			
"Arvoh urganning ishi o'nglanmas, Pir urganning kosasi oqarmas"	arvoh → pir	madaniy-assotsiativ	salbiy oqibatning kuchayishi

Jadvaldan ko'rinadiki, graduonimiya maqollar tarkibida bir necha darajada namoyon bo'ladi. Ba'zi hollarda darajalanish bevosita sonlar orqali ifodalansa, boshqa hollarda frazeologik birliklarning obrazli ma'nosi asosida shakllanadi.

Ayniqsa, "bir → ikki" modeli e'tiborga loyiq. Bu modelda sonlarning nominativ miqdoriy ma'nosi kontekstual ravishda sifat darajasiga ko'chadi. Ya'ni "ikki" shunchaki "bir"dan ko'p miqdorni emas, balki salbiy bahoning kuchliroq darajasini anglatadi.

Frazeologik birliklarda esa gradatsiya ko'pincha komponentlarning ko'chma ma'nosi orqali yuzaga keladi. Masalan, "kaftda tutmoq" va "boshda tutmoq" birliklari jismoniy makon bilan bog'liq bo'lsa-da, maqol kontekstida ular insonni qadrlashning turli darajalarini ifodalaydi.

Shuningdek, graduonimiya maqollarning pragmatik xususiyatlarini kuchaytiradi. Maqolning asosiy vazifalaridan biri — tinglovchiga muayyan hayotiy tajriba yoki axloqiy xulosani yetkazish. Darajalanish esa bu xulosani oddiy bayon qilishdan ko'ra ta'sirchanroq shaklda ifodalash imkonini beradi.

Demak, graduonimiya maqollarda:

- ma'no intensivligini oshiradi;
- obrazlilikni kuchaytiradi;
- baholash munosabatini aniqroq ifodalaydi;
- sabab-oqibat munosabatini ko'rsatadi;
- xalqning axloqiy-estetik qarashlarini aks ettiradi;
- maqolning kommunikativ-pragmatik ta'sirini kuchaytiradi.

O'zbek xalq maqollari tarkibidagi iboralarda graduonimiya hodisasi tilning semantik imkoniyatlarini namoyon etuvchi muhim vositalardan biridir. Tadqiq etilgan materiallar graduonimiyaning maqollarda nafaqat sinonimik yoki leksik birliklar doirasida, balki frazeologik birikmalar, sonlar, harakat va oqibat munosabatlari hamda milliy-madaniy obrazlar orqali ham yuzaga kelishini ko'rsatdi.

"Onangni kaftingda tutsang, singlingni boshingda tut" maqolida hurmat va ehtiromning kuchayishi, "So'raganning bir beti qora, bermaganning ikki beti qora" hamda "Pora berganning bir beti qora, pora olganning ikki beti qora" maqollarida miqdoriy gradatsiya, "Elga qo'shilgan moy yutar, eldan ayrilgan qon yutar" maqolida obrazli-semantik gradatsiya, "Aytishsang so'z chiqadi, turtishsang ko'z chiqadi" maqolida harakat va oqibatning

kuchayishi, "Arvoh urganning ishi o'nglanmas, Pir urganning kosasi oqarmas" maqolida esa madaniy-assotsiativ darajalanish kuzatildi.

Shunday qilib, maqollar tarkibidagi graduonimik munosabatlar xalqning voqelikni baholash, ijtimoiy hodisalarni farqlash va axloqiy xulosalarni kuchaytirib ifodalash usullaridan biri hisoblanadi. Graduonimiya maqolning mazmuniy tuzilishi bilan uning badiiy-poetik shaklini birlashtiruvchi semantik mexanizm sifatida xizmat qiladi.

Kelgusida o'zbek paremiologik fondini kengroq qamrab olgan holda graduonimik munosabatlarni ijobiy va salbiy baho, emotsional intensivlik, miqdoriy gradatsiya, frazeologik gradatsiya hamda milliy-madaniy gradatsiya mezonlari asosida tizimlashtirish ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarni yanada rivojlantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. — Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. — Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. — Toshkent: O'qituvchi, 1978.
4. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. — Toshkent: O'qituvchi.
5. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tili. — Toshkent: Tafakkur bo'stoni.
6. O'zbek xalq maqollari. — Toshkent: Sharq.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
8. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар маҳзани. — Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2018. — 477 б.